

В. В. КУШЛАКОВА аспірантка Дніпропетровського національного університету ім. Олесея Гончара

«ВІСНИК ПРИРОДОЗНАВСТВА» ХАРКІВСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК ПРИРОДНИЧИХ НАУК У 1920-ТІ РОКИ.

Досліджено діяльність видавничого органу природничої секції Харківського Наукового Товариства (ХНТ) журналу «Вісник природознавства». Проаналізовано його вплив на розвиток природознавства в Україні в 20-ті роки ХХ ст. Визначено внесок журналу «Вісник природознавства» в розвиток природничих наук в нашій державі у зазначений період.

Ключові слова: природознавство, «Вісник природознавства», видавнича діяльність, Харківське Наукове Товариство, природничі секції.

Постановка проблеми в загальному вигляді. В 20-ті роки ХХ ст. в Україні в цілому стрімко розвивалися різноманітні галузі наукового знання й природознавство, зокрема. Виникали або продовжували свою діяльність природознавчі гуртки, наукові товариства з природознавства та окремі природознавчі секції при них по всій Україні: Київське Товариство Дослідників Природи, Одеське Товариство Дослідників Природи, Інститут Розповсюдження природознавства (ІРП), Харківське Товариство Дослідників Природи, Біологічні станції, Біологічний інститут ім. Ф. З. Омельченка в Києві, різноманітні спілки тощо. **Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Історії створення, відкриття та діяльності природничо-наукових товариств та природознавства в цілому присвячені дослідження відомих вітчизняних вчених, О. Я. Пилипчука, С. П. Рудої, В. С. Савчука, Ю. О. Храмова та ін. [11; 13; 15].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття. Інтерес до природничих наук у 1920-ті роки був настільки живим й активним, що в деяких товариствах секції за чисельністю своїх членів й плідною діяльністю значно перевищували регламентовані розміри своєї інституції. Так сталося й з природничою секцією Харківського Наукового Товариства, яка виростає до самоврегульованого органу і відокремилась в самостійне товариство [1; 8; 16]. На сьогодні в сучасній історіографії відсутнє самостійне комплексне дослідження діяльності ХНТ в цілому, та його секцій зокрема.

Зазначена природничі секція була однією з найактивніших в товаристві, тому не дивно, що через два роки після своєї появи, а саме в 1927 році, вона (за підтримкою Укрголовнауки) стала видавати свій журнал.

Постановка завдання. Саме видавничі діяльність природничої секції Харківського Наукового Товариства стала метою нашого дослідження, результати якого викладено в даній роботі.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Безумовно, журнал «Вісник природознавства» був не першим спеціалізованим виданням в Україні: ще в 1921 році Природничий відділ Українського Наукового Товариства почав видавати журнал з аналогічною назвою «Вісник природознавства», але того ж року його видання було припинено за об'єктивних обставин: злиття Української Академії Наук з Українським Науковим Товариством і втрата останнім своєї самостійності. Але Харківське Наукове Товариство відновило, як наголошувалось вище, в 1927 р. «... видання органу, що став-би провідним для розвитку українського природознавства...», зберігши за ним стару назву «Вісник Природознавства» [4].

Редакційна колегія мала наступний склад: засл. проф. Микола Білоусів, проф. Степан Рудницький, проф. Олександр Яната.

За структурою журнал мав таку схему:

I. Статті.

З часом було додано розділ – Дрібні наукові замітки.

II. Наукова хроніка (Дрібні наукові замітки).

III. Природничі з'їзди, конференції, наради.

IV. Personalia

V. Огляди літератури, рецензії та реферати.

Отже, за рішенням президії ХНТ від 18 березня 1927 року природничі секція товариства розпочала видання «... щомісячного журналу «Вісник Природознавства», розміром на 4 друкованих аркуші...» [2, с. 15].

Основним джерелом фінансування видавничої діяльності природничої секції планувались кошти від передплати на журнал «Вісник природознавства», тому вже в другому номері «Вісника» в оголошенні вміщено умови передплати та адресу редакції в разі бажання придбати журнал: «... на 1 міс. – 60 коп., 3 міс. – 1 крб. 75 коп., 6 міс. – 3 крб. Адреса редакції й контори журналу: Харків, Пушкінська вул. 62...» [6]. Але, вочевидь кошти надходили дуже повільно, тому редакція приймає рішення щодо розширення сфери свого впливу й в № 5-6 за 1927 р. вміщує наступну інформацію: «... передплата приймається також у кожній поштовій конторі та в листонош – скрізь по Україні...» [6]. Це безумовно сприяло, з одного боку, покращенню фінансової сторони видавництва, а з іншого, розповсюдженню журналу та підвищенню інтересу до нього серед різних верств населення. З метою популяризації «Вісника» в 1928 році всім передплатникам безкоштовно надсилався і проспект журналу.

Треба відмітити, що всупереч планам журнал виходив несистематично, і обсяг кожного випуску теж був змінний. Так, в одному з номерів за 1928 р. маємо повідомлення редакції, що «...через фінансову скруту та паперову кризу, Редакція змушена закінчити видання журналу на першому номері в

1929-му році. А усіх передплатників, що внесли гроші за весь рік, або на другу половину 1928 року, редакція зарахувала передплатниками у відповідній сумі на 1929 рік...» [8, с. 330].

Журнал від початку був спрямований на широкі кола читачів і мав серйозну підтримку з боку державних структур: «Державний науково-методологічний Комітет НКО УСРР рекомендував журнал до вжитку для книгозбірень, масових шкіл Профосу, педагогічних та с.-г. ВУЗів» [7]. Виходячи з цих рекомендацій та з метою покращення фінансового стану видавничої діяльності в №1-2 за 1929 р. редакція вміщує наступне оголошення: «... наукові робітники в різних галузях природознавства, науково-дослідчі природничі установи а організації, дослідники природи, інститути, технікуми, профшколи, педагоги-природознавці, вчителі трудшкіл, медики, агрономи, лісоводи, природничі музеї, бібліотеки, краєзнавці та краєзнавчі гуртки, свідомі мисливці й рибалки, усі повинні бути передплатниками цього журналу» [10].

Але, на жаль, всі прийняті заходи не дали очікуваного результату, й 1929 рік став переламним для видання: в першому і останньому номері цього року редакція повідомляє про припинення видання «Вісника» через матеріальні проблеми. Відомо, що в 1930 р. журнал зовсім не друкувався. Вочевидь, це було пов'язано з браком коштів, адже від початку редакція сподівалась, що «... передплата на «Вісник» дасть йому основну матеріальну базу...» при активній співпраці всіх наукових робітників і установ, що працюють в галузі природознавства [4].

Можливо припинення видання «Вісника» в 1930 році пов'язано з тим, що природнича секція ХНТ мала відокремитись в Українське Природниче Товариство [7, с. 205], а журнал почав видаватись Українським Державним Медичним Видавництвом [10]. Але це лише наше припущення, яке потребує подальшого дослідження.

Даний журнал охоплював усі галузі природознавства: астрономію, математику, фізику, хімію, географію, геологію, ґрунтознавство, ботаніку, зоологію, антропологію та пов'язані з ними науки теоретичного та прикладного природознавства. За намірами видавців «Вісник» мав виявляти стан, розвиток і потреби українських наукових закладів, що працюють в різних галузях природознавства, дбаючи про об'єднання їх роботи, скеровуючи її на задоволення життєвих потреб суспільства. Одним з основним своїх завдань журнал планував постійно виявляти досягнення сучасного природознавства, особливо – вивчення природи та природних сил в Україні та поза її межами. Від початку видання «Вісник природознавства» мав велике значення не лише для спеціалістів та науковців, навіть Держплан УСРР визнав його «... за орган, що обслуговує з цього погляду планові і господарчі установи...» [10]. Також журнал приділяв велику увагу питанням охорони природи та її організації; природознавства в школі, зокрема питанням методики навчання природознавства та самоосвіті.

Найчастіше на сторінках «Вісника» вміщували свої наукові праці такі видатні вчені, як проф. О. Яната (природознавство), проф. К. Дубняк (природознавство, географія), Є. Лавренко (природознавство, ботаніка, охорона здоров'я), проф. І. Широких (генетика), М. Шарлемань (зоологія, охорона здоров'я, красзнавство), В. Аверин (Зоологія, охорона здоров'я), А. Носів (антропологія), проф. І. Тарнані (зоологія, антропологія), проф. М. Михайловський (математика), проф. С. Рудницький (географія), М. Котов (ботаніка,), М. Процакевич (ботаніка, охорона здоров'я, метеорологія), проф. А. Желеховський (фізика, природознавство), проф. О. Гольдман (фізика), Б. Шершевицький (хімія), М. Барабашов (астрономія), проф. М. Білоусов (біологія, фізіологія).

Серед вказаних імен привертають увагу відомі особистості, які працювали в різних галузях природознавства. Вважаємо за необхідне звернути увагу на деяких з них.

Степан Львович Рудницький – український географ та картограф. В 1927 і 1928 роках був редактором «Вісника природознавства». С. Рудницький є одним з засновників соціально-економічної та демографічної географії, в українській географії він започаткував картографічний напрям. Низка його праць була опублікована у «Віснику природознавства»: «Землезнання, як самостійна природнича наука», «Досягнення географії України в 10-річчя Жовтневої Революції», «Вигаслі вулкани українського Закарпаття» ...

Олексій Соколовський – агрогрунтознавець, який написав понад 140 праць, присвячених вивченню фізико-хімічних властивостей ґрунту. О. Соколовський створив новий напрям у вивченні колоїдів ґрунту, став автором підручника з сільськогосподарського ґрунтознавства. Тому не дивно, що на сторінках журналу з'являється оглядова робота О. Соколовського «Ґрунтознавство на Україні» [6].

Тематику ґрунтознавства на сторінках «Вісника природознавства» продовжив професор Григорій Махів – проф. Харківського Сільськогосподарського Інституту, який очолював секцію ґрунтознавства Сільськогосподарського Наукового Комітету України. Для дослідження ґрунтів України було організовано 12 експедицій, результатом діяльності яких стала «Мапа ґрунтів України» (1925 рік). До речі, в результаті наукового дослідження було з'ясовано, що Григорій Махів був дійсним членом природничої секції Харківського наукового товариства, друкованим органом якої і був журнал «Вісник природознавства». В 1928 році в журналі виходить стаття проф. Г. Махова «Територіальні дослідження ґрунтів на Україні за період 1887–1927 рр. та їх найближчі перспективи», яка нині є однією з затребуваних праць з історії розвитку ґрунтознавства в Україні.

Микола Васильович Шарлемань – біолог, натураліст, написав більше 300 робіт, присвячених фауні України зокрема, та природі взагалі. Основні його

праці, надруковані на сторінках журналу, були присвячені географічному розповсюдженню тварин, екології, краєзнавству, історії фауни, орнітології: «Окільчування птахів», «Короткий огляд фавністичних дослідів на Україні за останні 10 років», «Інтересні птиці» тощо.

Лавренко Євгеній Михайлович, учень В. І. Талієва, відомий український вчений і захисник природи. В 1920-ті роки Є. М. Лавренко написав низку статей з хорони природи України, створення заповідників та заказників, деякі з них можна знайти на сторінках «Вісника»: «Рослинність України», «Охорона природи на Україні», «Болота України», тощо

Якщо узагальнити основні проблеми та питання, які обговорювалися на сторінках журналу «Вісник природознавства», то можна виділити наступні напрями досліджень:

- Загальні питання природознавства;
- Географія та ґрунтознавство;
- Флора і фауна;
- Охорона природи тощо.
- Математичні методи в біології

В кожному з вказаних напрямів висвітлювались актуальні питання тієї чи іншої галузі знання, але спостерігались й загальні тенденції, які можна оцінити з точки зору проблем природознавства сучасності. Так, наприклад, проблеми, підняті в статті М. Шалита «Колонія Ангальтських поселенців «Асканія-Нова» – 3 березня 1928 р. – І Державний Степовий Заповідник «Чаплі» – 1928 р» [7, с. 157–170], щодо охорони флори і фауни державного степового заповідника залишаються актуальними і в наш час: зменшення водності, загибель водно-болотної рослинності та турбування птахів через дослідження та екскурсії негативно впливають на природу степового краю. Проблеми охорони природи ще одного заповідника протягом багатьох років хвилювали і хвилюють вітчизняних вчених. М. І. Котов в 1927 році публікує свою роботу «Святі гори» на Артемівщині як забуток природи», в якій пропонує організувати заповідник на березі Сіверського Донця – «Святі Гори»: «... необхідно прийняти всі заходи, щоб зберегти природу Святих гор і організувати тут заповідник з науково-біологічної станцією... Сьогодні положення як раз протилежне – природа Святих гор гине. Хоча в будівлях колишнього монастиря і розташований «Дом відпочинку для робітників Донбасу», але немає наукового закладу, який би цікавився Святими Горами більше, ніж місцем для відпочинку...» [5, с. 190–196]. Ще в 1911 році відомий ботанік В. І. Талієв (вчитель М. І. Котова та Є. М. Лавренка) описав рослинність, крейдові схили й ставив питання про збереження природи Святих гір, як видатної пам'ятки природи, а видатні українські біологи Є. М. Лавренко, М. І. Котов, М. С. Шалит опікувалися вказаною проблемою. Але тільки в 1963 році Святі гори було проголошено пам'яткою природи, в 1975 році – державним заказником, в 1997 році – Національним природним парком [17].

Навіть наведений далеко не повний перелік демонструє широкий спектр наукових інтересів вітчизняних вчених та значення журналу «Вісник природознавства» в розповсюдженні та популяризації наукового знання на теренах України та далеко за її межами.

Цікавою особливістю даного видання є й те, що багато уваги на його сторінках приділялося персоналіям: відзначали заслуги та досягнення, вітали з ювілеями, вшановували пам'ять, присвячували збірники видатним природознавцям. Слід відмітити, що крім невеличких за об'ємом заміток та некрологів, в журналі були опубліковані нариси про життя та діяльність видатних вчених: «Михайло Максимович (з нагоди 100-річчя наукової діяльності)» (О. Яната) [5], «О. М. Бутлеров» (Б. Шершевицький) [8], «Академік Павло Тутковський (нарис на спомин)» (В. Різниченко) [9].

До речі, це були видатні вчені-природознавці сучасності та минулого, як з СРСР, так і всього світу, будь-якої національності та віку, тобто, для редакції журналу мало значення тільки саме наукове знання та його поширення серед науковців і широких верств населення.

Також беззаперечний і той факт, що видання було своєрідним посередником серед науковців-природознавців, засобом зв'язку, завдяки якому вони могли не тільки обмінюватись останніми новинами, відкриттями та досвідом в своїй галузі, але й безпосередньо звертатися за допомогою в разі потреби: так зоологічна підсекція природничої секції ХНТ «... звернулась до т. т. ентомологів натуралістів, чи краєзнавчих організацій та гуртків молодих біологів з проханням надсилати збори жуків-скрипунів т. Зайцеву... Особам, що бажають зайнятися збиранням жуків цієї родини, надсилається відповідна інструкція ...» [7]. Слід відмітити, що для всіх зацікавлених в цьому питанні осіб в журналі було надруковано статтю Д. Зайцева «Матеріали до вивчення жуків-скрипунів Запоріжжя».

Хоча «Вісник природознавства» друкувався тільки 5 років (1927-1931), немає сумнівів, що журнал був унікальним на той час. Він одержав високу оцінку сучасних науковців: так в своїй статті Микола Шарлемань відзначає, що 1927 рік позначився таким явищем великої ваги, як вихід у світ перших чисел «Вісника природознавства» [6, с. 293]. А з статті видання «Комуніст» від 23 березня 1928 року дізнаємося, що «... це єдиний на Україні природознавчий журнал; в ньому містять свої праці найвидатніші наукові і практичні діячі природознавства України й цілого Союзу ...» [14].

Важливо й те, що журнал висвітлював такі великі наукові події, як з'їзди, конференції чи наради: Всесоюзний З'їзд у справі вивчення продукційних сил СРСР; Перший всесвітній конгрес ґрунтознавства у Вашингтоні; III Всесоюзний Ботанічний З'їзд; Перший Всеукраїнський з'їзд фізіологів у Харкові; XIII міжнародний конгрес фізіологів, який відбувся в Америці у Бостоні [4; 6; 7; 8]. Завдяки цьому розділу в журналі, природознавці мали змогу не лише

порівняно швидко й в доступній формі узнавати що, де і коли відбувається в галузі природознавства в цілому світі, а й реагувати на ті чи інші події.

В процесі наукового пошуку було знайдено номери 1927 – 1931 років, ті самі роки існування журналу ми знайшли і в бібліографічному довіднику періодики [12]. Тим не менш це не означає, що сам журнал припинив своє існування, в бібліотеці Вернадського є номери «Вісника природознавства» за 1932 рік, але видавцем журналу вже було не ХНТ.

Висновки з даного дослідження. Отже, з проведеного нами дослідження можна зробити наступні висновки:

- в даній роботі вперше зроблено спробу відновити історію заснування та видання журналу «Вісник природознавства» – друкованого органу природничої секції Харківського Наукового Товариства та з'ясувати організаційні, фінансові та наукові засади його функціонування;

- журнал «Вісник природознавства» природничої секції ХНТ був спеціалізованим виданням на теренах України у 20-ті роки ХХ ст. Його можна вважати правонаступником журналу «Вісник природознавства», видання якого було розпочато природничим відділом Українського наукового товариств у 1921 р;

- «Вісник» був провідним фаховим виданням для спеціалістів-природознавців, на його сторінках апробовували та оприлюднювали результати своїх наукових досліджень відомі вітчизняні вчені з різних галузей природознавства (О. Яната, В. Аверин, І. Широких, І. Тарнані, Г. Махов, М. Барабашов, М. Михайловський та інші);

- «Вісник природознавства» видавався українською мовою і зробив значний внесок в розповсюдження та популяризацію природничого знання в широких верствах населення України.

Список літератури: 1. Анікіна О. П. Українські наукові та науково-популярні періодичні видання з агрономії у 20-х роках ХХ століття / О. П. Анікіна // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – 2003. – Вип. 11. – С. 560–575. 2. *Бюлетень* Харківського Наукового Товариства. – Х., 1927. – № 1(3). – 20 с. 3. *Бюлетень* Харківського Наукового Товариства. – Х., 1927. – № 2-3 (4-5). – 11 с. 4. *Вісник природознавства* – Х., 1927. – № 1. – 65 с. 5. *Вісник природознавства* – Х., 1927. – № 3-4. – 326 с. 6. *Вісник природознавства* – Х., 1927. – № 5-6. – 340 с. 7. *Вісник природознавства* – Х., 1928. – № 3-4. – 328 с. 8. *Вісник природознавства* – Х., 1928. – № 5-6. – 334 с. 9. *Вісник природознавства* – Х., 1931. – № 1-2. – 104 с. 10. *Вісник природознавства*. – Х., 1929. – № 1-2. – 88 с. 11. *Природознавство* в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах / [Павленко Ю. В., Руда С. П., Хорошева С. А., Храмов Ю. О.]. – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001 – 420 с. 12. *Періодичні видання УРСР 1918-1950: Журнали*. – Х., 1956. – 462 с. 13. *Пилипчук О. Я.* Київське товариство дослідників природи та його внесок у розвиток ембріологічної науки. / О. Я. Пилипчук. – К., 1991. – 100 с. 14. *Про роботу ХНТ*. // *Комуніст*. – 1928. – № 70. – С. 256. 15. *Савчук В. С.* Природничо-наукові товариства Півдня Російської імперії: друга половина ХІХ - початку ХХ ст. / В. С. Савчук. – Дніпропетровськ, 1994. – 231 с. 16. *Савчук В. С.* Періодична преса як джерело з історії громадсько-наукових об'єднань природознавців Півдня Російської імперії / В. С. Савчук // *Вісник Дніпропетровського державного університету. Історія та археологія*. – 1998. – № 3. – С. 50-57. 17. *Святыє горы* (Национальный парк) [http://ru.wikipedia.org/wiki].

Надійшла до редколегії 18.10.2012

УДК 001 (091)

«Вісник природознавства» Харківського наукового товариства та його внесок у розвиток природничих наук у 1920-ті роки / В. В. Кушлакова // Вісник НТУ «ХП». Серія: Історія науки і техніки. – Х. : НТУ «ХП», 2013. – № 10 (984). – С. 74–81. – Бібліогр.: 15 назв.

Исследована деятельность издательского органа секции естествознания Харьковского Научного Общества (ХНО) журнала «Вестник естествознания». Проанализировано его влияние на развитие естествознания в Украине в 20-е годы XX ст. Определен вклад журнала «Вестник естествознания» в развитие естественных наук в нашей стране в исследуемый период.

Ключевые слова: естествознание, «Вестник естествознания», издательская деятельность, Харьковское Научное Общество, секция естествознания.

The activity of journal «Visnyk Pryrodoznavstva» which was the body of Natural science section of Kharkov Scientific Society is researched. Its influence on the natural science progress in Ukraine in the 20's of the XX-th is analyzed. The contribution of journal «Visnyk Pryrodoznavstva» to the development of various natural sciences in our country in the above-considered period is defined.

Keywords: Natural science, «Visnyk Pryrodoznavstva», publishing activity, Kharkiv Science Society, Natural science section.

УДК 377.3 (001)

Н. М. КУШЛАКОВА канд. іст. наук, зав. кафедрою фундаментальної підготовки, Західнодонбаський інститут МАУП, Павлоград

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА В СИСТЕМІ РОБІТНИЧОЇ ОСВІТИ (1890-ТІ – 1916 РР.): ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Досліджено просвітницьку діяльність Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ). Вивчено різноманітні форми роботи відділення щодо освіти та розповсюдження технічних знань серед робітників. З'ясовано основні напрями та результати просвітницької діяльності ХВ ІРТТ та його роль в системі робітничої освіти Півдня Росії.

Ключові слова: освіта, середні навчальні заклади, технічна освіта, школи для робітників, вечірні курси.

Вступ. Кінець XIX ст. ознаменувався для Російської імперії бурхливим розвитком науки, техніки, промисловості, торгівлі, що, в свою чергу, вимагало термінового вирішення проблеми дефіциту освічених робітників взагалі та фахівців з технічною освітою, зокрема. Промислове виробництво потребувало працівників, які мали б початкову, середню та вищу освіту. Але в першу чергу слід було вирішити питання значного покращення рівня грамотності всього населення держави.

Система освіти в Російській імперії кінця XIX – на початку XX ст. за своєю структурою була досить різноманітною: початкова освіта, нижча та середня професійно-технічна освіта, вища освіта, позашкільна та дошкільна ос-

© Н. М. Кушлакова, 2013